

הגדה אשכנזית שעברה לאחר מכן לאיטליה. יתכן ששלב זה נעשה בגרמיזא. מגמתו של השיכתוב היה תיאוסופי שהפך את שיר החול לשיר קודש. מחמת הפופולריות של השיר, הוא תורגם לידיש וזכה להפשטה לשונית, אשר סילקה את המילים הקשות שבו והמירה אותן במלים עבריות בלבוש ארמי. שיכתוב שני וסופי של הנוסח נעשה כנראה בפראג. אין לראות שיר זה כדבר היוצא מן הכלל — כפי שחשב שמרוק³⁷ — שהרי רוב רובם של השירים הדו-לשוניים האחרים שתורגמו במרוצת הזמן, נכתבו תחילה בלשון הקודש ורק לאחר מיכן תורגמו לצורך הציבור הרחב יותר.³⁸

תולדותיו של השיר 'אחד מי יודע' שונה בכך, שהיה ידוע במזרח ויד הספרדים היתה באמצע. נראה שהנוסח המזרחי בגניזה (כולל הקראי והפרסי), חוזר בעצם לנוסח הספרדי. כיוצא בו, נוסח יהודי קוג'ין חוזר לנוסח בני פורטוגל שהוא כנראה העברה מבני ספרד. המשותף בין נוסחי המזרח וספרד הוא ששיר זה אינו קבוע דווקא לפסח והושר בהזדמנויות שונות. בנוסף לשיר זה נרמז הקשר לשמע ישראל או פסוק בהקשר דומה אצל הקראים. יתכן שלאחר זמן הקשר הזה קירב את השיר לרעיון 'כל המרבה לספר ביציאת מצרים הרי זה משובח', ומעשה בני ברק שחכמים הירבו לספר עד שהגיע זמן קריאת שמע של שחרית. ולכן נקבע השיר שנוסד על 'שמע' כסיום הולם לליל הסדר (על אף שאין זה מקומו במנהג אביגניון). מכל מקום, שמענו על מקורו מגרמיזא. והשאלה היא מה הקשר בין ספרד לאשכנז? היכן הוא המרכז למקורו של השיר הפופולרי הזה? לכאורה נראה שאף כאן השיר הועבר מספרד לאשכנז כדוגמת השיר 'חד גדיא' ולא היא. אין ללמוד מיכן לא ממשקלו של השיר ולא מתקופות גירושי ספרד ופורטוגל ותפוצתם של הגולים ופיזורם לכל רוחות תבל. הסיבה לכך היא שהשיר היה כנראה ידוע עוד לפני תקופות אלה באשכנז. נראה לי שלפנינו דווקא מקרה הפוך מזה של 'חד גדיא'. לידתו של השיר באשכנז היתה כנראה בסוף המאה השלש-עשרה ועד אמצע המאה הארבע-עשרה. יתכן שבתחילה נוצר כשיר דו-לשוני. מכל מקום, דומה שתורגם לידיש עד תחילת המאה החמש-עשרה. דומה ששיר זה הועבר לספרד עם הגולים האשכנזים בעקבות הפרעות באשכנז בסוף המאה השלש-עשרה וראשית המאה הארבע-עשרה. ראש הגולים היה כידוע הרא"ש. ההנחה העיקרית שלי בשיחזורים אלה היא: שסוגי תרבות עממיים כאלה מועברים בעיקר על ידי גלויות שממדיהן גדולים דיים בכדי שיוכלו להעביר תרבות עממית, המסוגלת להשתרש ולהשפיע אף בנכר.

מקבילות בספרות העמים

אחד מי יודע

כידוע שירים כאלה נפוצים בניסוחים שונים במקבילות ממשיות ובמקבילות מדומות³⁹ בין העמים, בעיקר באירופה אך גם מחוצה לה. מעניינת ומוזרה כאחד היא התופעה שהרבה

37 ספרות יידיש, עמ' 59.

38 על התופעה של שירים דו-לשוניים, ראה: תלמג', מכתבי ר' אביגדור, עמ' 44, הערה 26 (וש"נ); שמרוק, ספרות יידיש, עמ' 40 ואילך; ח' טורניאנסקי, 'היצירה הדו-לשונית באשכנז — קיום לאופיה', דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, ד, ירושלים 1980, עמ' 85—93.

39 למשל, יופי, שתיים עשרה, עמ' 388—390.

חוקרים שאינם בני ברית ייחסו לשירים אלה מקוריות יהודית, ואילו חוקרים הרבה מבני ברית הפכו את הקערה על פיה. עובדה חשובה היא, שרישומם של שני השירים האלה קדם לכל המקבילות הידועות לשיר באירופה לפחות בעשר שנים. מקבילות אצל המוסלמים ואצל הכנסייה, יתכן, איפוא, שאינן מקבילות ממש, או שלא השפיעו על התפתחות השירים. הבה נבדוק עניין זה בפרוטרוט:

בספר 'כתאב אלמסאיל', או כפי שמכונה ספר אלף השאלות המיוחס לעבד אללה אבן סאלאם,⁴⁰ יהודי שהתאסלם, ישנן שאלות ששאל ממוחמד והלה ענה לו בהתערבותו של המלאך גבריאל. בין השאלות האלה נשאלה סדרה של שאלות מסוג דומה ל'אחד מי יודע'. מוחמד נשאל מה אחד ולא שנים וענה; והמשיך השואל ושאל מה שנים ולא שלוש וענה; וכן הלאה. תשובותיו של מוחמד היו: אחד הוא אללה; שנים הם אדם וחיה; שלשה מיכאל, גבריאל, וישרפאל; ארבעה טאוראט, זאבור, אינדזיל, פורקאן; חמשה סאלאך; ששה ימי הבריאה; שבעה הרקיעים; שמונה הם המלאכים של יום הדין... וכן עד מאה (בדילוגים). ספר זה הינו עתיק. הוא נזכר לראשונה על ידי הפרסי טאבארי 963 והספר נפוץ בכתובי-יד רבים ובתרגומים רבים.⁴¹ הוא אף תורגם במאה השתים-עשרה, על-ידי הרמאן מדאלמאטיה ללטינית בשם *Doctrina Mahumet*.⁴² תרגום זה מיוחס לבן מקומו המפורסם יותר פייר לה ויניראבלה.⁴³ לכאורה לפנינו מקבילה לאחד מי יודע, היינו, סדרה של שאלות ותשובות לפי מספר עולה. ברם, יש להצביע גם על ההבדלים הבולטים. במקרה המוסלמי המספרים רצים עד מאה ולא שנים עשרה או שלוש עשרה. אמנם קיימות מסורות לספור זה המתגלגלים במאלאסיה בהן מספר השאלות צומצם עד לארבע עשרה,⁴⁴ אך מסורות אלה כנראה מאוחרות ואינן מקוריות ביחס לנוסח הספר. בתרגום הלטיני שואלים שאלות עד המספר מאה. יתר על כן לפנינו שרשרת שונה מזו שלנו. מה אחד ולא שנים; שנים ולא שלוש וכולי. מכאן שהמבנה המהותי של השיר שונה לגמרי. מספר הפריטים והמבנה נחשבים כסימני היכר

40 ראה: H. Hirschfeld, 'Historical and Legendary Controversies between Mohammed and the Rabbis', *JQR* O.S. 10 (1898), pp. 110-116; וון רונקל, משלי מלאסיה, עמ' 50-56. מאמר זה הוזכר בכמה מפרסומיו של שייבר: הטקסט בגניזה, עמ' 49; A. Scheiber, 'Hungarian Parallels of the "Twelve Numbers"', *Journal of American Folklore*, LXIII (1950), p. 467, n. 15; *ibid.*, Mikszath Kalman es a Keleti Folklore, Budapest 1949, p. 11, n. 13. רק במאמר זה הוא דן בשאלה זו בצייטוט מן המקור, אך בדיונו לא עשה יותר מאשר להצביע על ההקבלה הקיימת.

41 המהדורה הטובה ביותר היא של G. F. Pijper, *Het boek der duizend Vragen*, Leiden 1924. לצערי הספר גופו כתוב בשפה המאלאסית שאינני מכירה, ועד כמה שבררתי אין כאן בירושלים מומחה לשפה זו. לכן בציטוטים מהספר השתמשתי בעיקר בתרגומו הלטיני ונעזרתי בציטוטים שהובאו ממנו אצל שייבר הנ"ל בהונגרית (עמ' 11) ובאנגלית בספרו של J. Kritzech, *Peter the Venerable and Islam*, Princeton N.J. 1964, pp. 91-92. ספר זה יצא בצורה משובשת ובתרגום אנגלי N. Davis (tr.), *The Error of Mohammedanism Explored*. Malta 1847. יש להעיר שקטע זה איננו במהדורה זו. ברם מציאותו בלטינית כנראה מלמדת שלא מדובר כאן בגלוסה אלא בהשמטה.

42 העניין שלנו בעמ' 190. ספר זה, שיצא יחד עם תרגום הקוראן ללטינית, יצא לראשונה בשנת 1600.

43 על פרט זה ראה: קריצ'ק, פטרוס והאיסלאם, עמ' 66-67, עמ' 89-96.

44 ראה וון רונקל, משלי מאלאסיה, עמ' 64.

להשפעות תרבותיות בחקר הפולקלור. וכן בתוכן, יש לצפות לדמיון כל שהוא, זיהוי בפרטים מסויימים ויפה הדבר אם הם גם מפתיעים. כמו כן חסר גם "סוף דבר", וכאן חסר הדמיון הן בתוכן ועל אחת כמה וכמה שחסר המבנה הפנימי והחיצוני. היוצא מכל אלה, שהדמיון לשיר שלנו מקרי ביותר וכל מה שמשותף היא המסגרת הדומה של שאלות על מספרים רצים ועולים. אין זה מספיק כדי לקבוע שישנה השפעה של ספר מוסלמי זה על תולדות השיר 'אחד מי יודע' הן בישראל והן בגלגוליו בשאר העמים האירופיים. כמה חוקרים⁴⁵ הצביעו על *Formulae spiritualis intelligentiae*, ספרו של איזכריוס (449) אב הכנסייה בליון, שאף ביקר בארץ-ישראל, כמקור למדריך שאלות ותשובות (Catechism) הנוצרי הנפוץ בכל אירופה בניסוחים דומים לשיר 'אחד מי יודע'. בספר העשירי (האחד עשר)⁴⁶ שנקרא *De Numeris*, הביא פירושם המיסטי של המספרים מאחד עד מאה (בדילוגים). כמעט לכל מספר סימוכין מן המקרא. בתחילה מן התנ"ך ובהמשך מתוך האוונגליון. המספר אחד מצביע על יחודו של האל, בחמשה חומשי תורה (דברים ו, ד): שמע ישראל ה' אלקינו ה' אחד. שנים, זה שתי הבריתות, במלכים (א, ו, כג) ...; שלוש, הכוונה לשילוש באוונגליון יוחנן (5, 8) ...; ארבע, הכוונה לארבעת המלאכים, ביחזקאל (א, ה) ...; חמשה הם חמשה ספרי משה, באפוסטולה (אגרת לקורינתיים ו, 14, 19) ...; ששה הם ששת הימים, בבראשית (א, כו) ... (שם, א, לא) ...; שבעה הוא היום השביעי, בבראשית (ב, ב) ...; שמונה, הוא יום תחיית האדון השמיני בכותרת המזמור (תהלים יא, א) ...; תשעה אלה הקדושות (מתי 27, 46) ...; עשרה הם עשרת הדברות; בתהלים (קמג, ט) ... שנים עשר הם השליחים באוונגליון (מתי י, ב) ...; ארבעה עשר, הוא האמונות שקבע האדון, באוונגליון (מתי א, ז) ...; חמשה עשר המה חמש עשרה המעלות שהיו במקדש; ששה עשר הוא מספר הנביאים; וכן הלאה 22, 23, 30, 33, 40, 42, 50, 60, 72, 100. הדמיון ל'אחד מי יודע' נראה בעליל. סדור במספרים הרצים ועולים. שווים המספרים אחד, חמשה, ששה (לנוסח הספרדי בתיקי האינקוויזיציה במאיוורקה), שבעה, ועשרה שהם 38 אחוזים מן השיר כולו.

ניתן להסביר את שאר החילופים בתוכן, בצרכים הפנימיים של כל דת ודת. הנוצרים על-פי הסמלים הנוצריים ואילו אנו היהודים על פי סמלים יהודיים. יוצא שמבחינת התוכן אפשר לקבל את ההנחה שיש לראות כאן השפעה נוצרית על השיר 'אחד מי יודע'. לעומת זאת שוב ניתן להצביע על הבדלים בולטים: ציון המקורות מן המקרא והאוונגליון כאס-מכתא. פרט זה הופך פירוש המספרים כמיסטי בעיני אב הכנסייה. קשה לראות כוונה מיסטית בשירי הקטקזים הנוצרים ובשיר 'אחד מי יודע'. ברור שלאחר ששירים אלה נתקדשו מרוב חיבה זכו לפירושים מיסטיים ופילוסופיים, אבל אי-אפשר לראות בפירושים אלה 'פשט'. ברם, נראה שניסוח זה של איזכריוס קרוב יותר לנוסח הספרדי של השיר. דמיון זה נראה בהזכרת הפסוק של שמע במספר הראשון (אמנם אין לשכות שציטוט פסוק זה דווקא הוא

45 ראה: שייבר, הטקסט בגניזה, עמ' 49; הנ"ל, קלמן, עמ' 10; הנ"ל, ההקבלות ההונגריות, עמ' 355; קאולר, ספור ושיר, עמ' 239.

46 הספר יצא במספר מהדורות אצל: Milgne, *Patrologiae Cursus Completus, Series prima*, Vol. L, pp. 770-771. זה פרק יא. אצל C. Wotke, *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, Vol. xxxi, pp. 59-62. זה פרק י. המהדורה האחרונה הנוכרת היא ביקורתית.

הטבעי ביותר לאמונה באל אחד) וכן סיכום עיקרי האמונה במספר ארבעה עשר שאכן מצינו כיוצא בו בניסוח אחד (בלבד) במאיורקה. התופעה הזו של יהוד תפילה כנסייתית והפיכתה ליהודית על ידי טשטוש הקווים הנוצריים, נמצא בתפילות של האנוסים במאיורקה ובמקור מות אחרים.⁴⁷ ברם, פרטים אלה אינם בשאר הנוסחאות, כולל כאלה שנובעים מנוסח אנשי ספרד. גם חסר המספר ארבעה עשר ואף בחלק ממספר שלושה עשר חוזר הפסוק של שמע כפזמון לשיר ובלבוש פייטני, כאילו אמור היה השיר לפייט את הפסוק. יוצא שאין כאן דמיון לציון פסוק לשם הוכחה כפי שנהג איזכריוס. לכל אחד תפקיד מיוחד.

יתר על כן, נראה שהאינקוויזיציה ראתה שירים אלה כיהודיים לכל דבר.⁴⁸ כיוצא בו, נראה שהשיר שלנו בשינוי תבניתו גם אצל Jean Plantavit נתקבל כיהודי לכל דבר, וכך ראה אותו מתרגמו ללטינית. שינוי נוסף הוא שכאן המספרים מגיעים תוך דילוגים עד מאה. ובכלל חסרה בדברי איזכריוס הדיאלקטיקה של שאלה ותשובה. אפילו אם לא נקבל שינויים אלה כהחלטיים, קשה לראות בדברי איזכריוס מקור הן ליהודים והן לקטקזים הנוצריים! ספרו של איזכריוס כנראה היה בלתי ידוע בימי הביניים.⁴⁹ הוא נתקצר במאה השמינית ושוב עלה לתודעת הציבור הרחב במאה השש-עשרה. הוא יצא לאור ב-30-1525 בפריס וכן ב-1531 בבאזל. ופעם נוספת בפריס ב-1578. המקבילות הקדומות ביותר ל'אחד מי יודע' נמצאות דווקא בטקסטים לטיניים. בשיר לטיני⁵⁰ לקליניוס (1602) מצוי הניסוח הבא: הגד לי: מי זה אחד? אחד זה אלקים שמולך בשמים. וכן בהמשך: שתי בריתות, שלשה אבות, ארבעה משרים, חמשה ספרי משה, ששה כלים (שלקנא) שבעה סאקרמנטים, שמונה ביאטיטודים, תשע מקהלות מלאכים, עשרת הדברות, אחד עשר כוכבים, שנים עשר השליחים. בניסוחים אחרים⁵¹ (משנת 1630) נזכרים פריטים כגון, ששת ימי עבודה בשבוע; שביתת האלקים ביום השביעי, שמונה צדיקים שניצולו בתיבה, ועוד בעיקר מקבילות יהודיות. כמובן רב הדמיון לטקסט של איזכריוס. אך, רבים גם השינויים.

עובדה זו מתמיהה ביותר. כלום יבוא נוצרי ויחליף את השילוש⁵² של איזכריוס בשלשה אבות? במיוחד מעניינת ובולטת העובדה שזכרו אחד עשר כוכבים, מספר שחסר אצל איזכריוס. מדוע וכיצד הגיע באופן עצמאי לאותו פתרון המצוי בניסוחים היהודיים? בניסוחים הכנסייתיים המאוחרים יותר כשמתחלפים פריטים והופכים 'נוצריים' יותר, מצאו פתרון הולם

47 ראה לעיל הערה 15.

48 ראה לעיל הערה 15.

49 על תולדות ספרו של איזכריוס, ראה: A. Hammen, 'Writers of Gaul', *Patrology* (ed. A. Di Berardino, tr. P. Solari), Westminster, Maryland, 1986, Vol. iv, pp. 504-506.

50 הובא בתרגום אנגלי לאחר הדגמה בלטינית על-ידי יופי, שתיים-עשרה, עמ' 386-387, הערה 21. נוסח השלם בלטינית נמצא בספרם של: L. Erk und F. M. Böhme, *Deutscher Liederhort* (Leipzig, 1925) III, p. 830.

51 ראה יופי, שתיים עשרה, עמ' 387.

52 כמובן היו כבר במאה השש עשרה כנסיות נוצריות בהן שללו המאמינים בדוגמה זו בעיקר בהונגריה, רומניה ופולניה. ראה: *Encyclopaedia Britannica* (Macropaedia) s.v. Unitarians and Universalists. גם באיטליה במאה השש-עשרה נמצא תיאולוג ששלל אמונה בשילוש בשם פ'אוסטוס סוקינוס. ראה: האנציקלופדיה הנ"ל, ערך Monotheism, עמ' 383. אבל תירוצ זה — שהטקסט הלטיני הוגה מחמת אמונה כזאת — נראה לי דחוק.

לרוח הנצרות, אחד עשר זהו מספר השליחים ללא הבוגד היהודי(!) יהודה.⁵³ רוב רובם של השירים האירופיים מסיימים במספר שנים עשר, וזה לסיום חלק מן הניסוחים היהודיים. חלק אחר מסיים דווקא במספר שלש עשרה(!) כסיום השיר אחד מי יודע ברוב העדים.⁵⁴ כוכור מספר זה אינו מופיע אצל איזכריוס, וכנראה דילג עליו בכוונה.

יתר על כן, תמוה הדבר שאין זכר בשירים האירופיים הקדומים ובעיקר הלטיניים למספר ארבעה עשר, שיכול לשמש סיכום נאה לקטיקיום. דוקא סיכום כזה קיים בשיר 'אחד מי יודע' למספר שלושה עשר. זו יכולה להיות גם הסיבה להיעדרו בשירים האירופיים. אילולי היה זה גילגול מחיבורו של אב הכנסייה איזכריוס לא היה טעם לחסרונו. אין הדילוג על מספר שלושה עשר מספיק לתרץ, שהרי אני דן כאן בכך בין השאר גם בזה שלא העבירו את עניינו. ברם, אם מקורו יהודי אזי ברור שיבקשו לדלג על מספר זה ולהסתפק במועט במה שניתן להעביר ולהפוך לנוצרי ביתר קלות, מה שאין כן למספר שלושה עשר. ואידך קיים גם שיקול נגדי — מניין לו לשיר היהודי המספר שלושה עשר שעה שהוא חסר ברוב רובם של השירים האירופיים? תוספת זו הורסת את אחת מהנחות היסוד בחקר הפולקלור, היינו הדמיון בין שירים המלמדים על השפעה ממקור אחד למשנהו. אם השיר נוצרי במקורו אזי בשיר העברי נוצרה חריגה מן המסגרת המקובלת בתבנית השיר. ברור, איפוא, שהסבר ה'נשירה' פשוט יותר מהסבר ה'תוספת'. במיוחד שעדיין קיימים פה ושם ניסוחים אירופיים המקיימים שלשה עשר בתים.

אם גלשנו להשוואה בין 'אחד מי יודע' לשירים האירופיים, נראה שניתן להצביע על עוד פרט אחד שנראה מקורי יותר בשיר העברי. ברוב הניסוחים העבריים במספר ששה נזכרו ששה סדרי משנה. במיעוטם נמצא 'ששה ימות השבוע' או כיוצא בו. הבאנו אפשרות של הסבר מגמתי לכך: א) צנזורה נגד התורה שבעל-פה מצד הקראים; ב) השפעה של ניסוחים נוצריים על ניסוח האנוסים הספרדים. ואמנם נכון הדבר שכך הוא הנוסח בשיר הלטיני השני הידוע לנו (1630) המקביל לאחד מי יודע.⁵⁵ כיוצא בו, ניסוח כזה כבר קיים אצל איזכריוס. אלא פירוש זה חסר דמיון. מציאותו בנוסחים קדומים מלמד על כך שהוא בא להתחילף פרט לא מקובל על דת הנוצרים כדוגמת ששה סדרי המשנה בפתרון כל שהוא. גם במקור המוסלמי בספר אלף השאלות הגיעו לפתרון זה למספר שש! ולכן אין ללמוד מכאן על תלות לא לכאן ולא לכאן. לאחר מיכן מצאו לעצמם פתרונות נוחים ומקוריים יותר.⁵⁶ כיוצא בו, קשה לראות למה פתרונו של איזכריוס למספר שמונה המדבר בתחיית המתים נעזב אם זה היה מקורם של הניסוחים האירופיים הקדומים — במיוחד הניסוחים הלטינים. קל הרבה יותר

53 ראה: יופי, שתיים עשרה, עמ' 396—397. יהודה הבוגד הועבר ממקום זה למקומות אחרים אצל עמים אחרים. ראה: שייבר, קאלמן, עמ' 14; הנ"ל A. Scheiber, 'A Hungarian Encyclopedia of Cards', *Midwest Folklore*, ii (1952), p. 95.

54 ראה הויכוח שהתעורר מסביב עניין זה בין שרביט והברמן. שרביט, הנוסח המזרחי, עמ' 427; הברמן, על הנוסח המזרחי, עמ' 209—210 וגם הערה 2. בוודאי הצדק עם הברמן בקשר לזה שנמצאים שירים אירופיים בעלי שלושה עשר בתים. אבל דבריו בהערה 2 הם לצורך הפולמוס בלבד. אין משם ראייה שהנוסח המזרחי נובע מנוסח אירופאי. יתר על כן, הרוב המכריע של נוסחאות-שיר כעין זה של אחד מי יודע — יש להם שנים עשר בתים בלבד.

55 ראה: יופי, שתיים עשרה, עמ' 387.

56 שם, עמ' 390. יופי למדה מכאן על מקוריותו של השיר העברי.

להבין את הצורך במציאת פתרון לנושא המילה שלא היה נהוג אצל הנוצרים ושבדתם גערך פולמוס כבר מימי פאולוס. יוצא שאין השוואה מדוקדקת המלמדת על תלות ברורה של השיר העברי בשיר נוצרי כל שהוא. דומה שכמעט וודאי הוא ששירו של הוויניציאני קליניוס נובע מן העברית ולא רק על סמך השיקולים הפנימיים שהעלינו עד כה. ההבריאיסט יוחנן בוקסטורף מזכיר את השיר 'חד גדיא' באחד מחיבוריו⁵⁷ שיצא בוויניציאה רק שבע שנים לאחר פרסום שירו של קליניוס, היינו, בשנת שס"ט (1609). יוצא ששיר זה כבר היה ידוע בתרגום לטיני ובתרגום נוצריים כנובע משיר העברי כבר מראשית דרכו בדפוס. כיוצא בו השיר 'אדיר הוא' שאף הוא ידוע לנ"ל.⁵⁸ מסתבר שכן הדבר בקשר ל'אחד מי יודע'. יוצא שהמקור הנוצרי הראשוני הידוע לנו בדפוס מקרוב בא. נראה שכדאי לחפש עוד בין כתובי-היד הלטיניים שמא יימצאו ביניהם תרגומים להגדה של פסח באותו הזמן גם לפני הדפוס הראשון של שירים הנידונים או במקביל לו. צד ההתעניינות של נוצרים בהגדה של פסח לצרכי דתם ולצרכי פולמוס עם יהודים ברור. יתכן גם שהתעניינות זו קדמה למאה השש-עשרה, בזמן שתורגמה ההגדה ונדפסה לראשונה (1512).⁵⁹

הרבה חוקרים⁶⁰ הצביעו דווקא על שיר גרמני כמקורו של השיר 'אחד מי יודע', היינו השיר Die zwölfheiligen Zahlen. שיר זה מתחיל: חבר טוב, אני שואל אותך: הגד לי מה זה אחד? וזולתו משיב אחד זה האלקים בשמים. ברם, כמה קשיים נצבים בפני קביעה זו. השיר הזה אינו ידוע עד למאה השבע-עשרה (1657). שיר גרמני זה, שהוא המקבילה הראשונה מסוג שירים שלפחות משותף להם מספר רץ ועולה, מצוי לראשונה בדפוס בשנת 1663.⁶¹ מה שהביא חוקרים אלה לראות דווקא בשיר זה מקור ל'אחד מי יודע' הוא מציאותו של התרגום ביידיש ליד כל נוסח של השיר (בדפוסים הראשונים) להגדת פסח, החל מהגדת פראג 1590. יתכן וסברו שדרך היידיש נכתב הנוסח העברי ואילו השיר שנכתב ביידיש הנו שיר עממי שמקורו בשיר גרמני מקביל.⁶² ברם, ידוע לנו שרוב רובם של שירי היידיש הדור-לשוניים מקורם בלשון הקודש. ואם כאן השפעה חיצונית ותרגום משפה אחרת, מסתבר הרבה יותר שהשיר תורגם מן העברית.⁶³ כעת ברור שבכדי לקיים מגמה זו יש להניח שהשיר הגרמני הזה קיים היה מאות שנים, ואולי כבר מן המאה השלוש-עשרה, כשיר עממי בעל פה.

57 שם, עמ' 386, הערה 20. שם הביאה עניין זה מתוך ספר: L. Achim von Arnim und C. Bren- tano, *Des Knaben Wunderhorn*, Berlin, Leipzig n.d., II, p. 391 שם הובא תרגום לשיר 'חד גדיא' כשחלק מן השיר עדיין בניסוח הארמי בתעתיק לגרמנית. בהערות נזכר ששיר זה הובא גם על ידי Johannes Buxtorf, *Biblica Rabbinica*, Venice 1609. ספר זה אינו ידוע לי ולא מצאתיו בירושלים.

58 ראה: Joannis Buxtorfi, *Synagoga judaica*, Basel 1712³ p. 417.

59 ראה: א' יערי, ביבליוגרפיה של הגדות פסח, ירושלים תשכ"א, סי' 4. ולשאר התרגומים הקדומים, ללטינית הנ"ל, סי' 45, וסי' 65. השנים האחרונות באים יחד עם טקסט עברי ותרגום לגרמנית [להלן, יערי, ביבליוגרפיה].

60 ראה לעיל הערה 1.

61 ראה: יופי, שתים עשרה, עמ' 386.

62 למסקנה מפורשת כזו בקשר ל'חד גדיא', ראה: שמרוק, לעיל הערה 3. בקשר ל'אחד מי יודע' ראה ספרות הרשומה לעיל הערה 1.

63 ראה: שמרוק, ספרות יידיש, עמ' 59.

כמובן אין דרך לאשש השערה כזו, ולכן אפשר להניח הנחה כזאת ללא סכנה שיפריכות. ברם, ניתן להעלות מספר שיקולים שבכוחם להרחיק אפשרות זאת — אם לא כהנחה סתם, אזי לפחות כהנחה סבירה. בניסוחים שונים של השיר הגרמני⁶⁴ יש כאלה שגורסים 'שני לוחות הברית של משה' ו'שלשה אבות'. הפריט האחרון אמנם מצוי אצל קליניוס (1602) בלטינית. אך, כיצד ניתן להסביר את החילוף שבין 'שתי הבריתות' הנמצאות הן אצל איזכריוס והן אצל קליניוס דווקא לגוסס העברי? אתמהא! דומה שאפילו אם נאמר שקליניוס לא הושפע מן השיר העברי, אין לומר כזאת על השיר הגרמני. נודף ממנו עדיין ריח השפעתו של הגוסס העברי. דווקא 'הצינור' של היידיש, דהיינו, התרגום שליווה את העברית, כוחו להשפיע על קבלת השיר לגרמנית. הרי אין זו סיבה לראות צינור זה כחד-סטרי בלבד. אלא שכאן ניתן לחזק פירוש זה מעבר להשערות קרובות יותר או רחוקות יותר.

בשנת 1644 נדפסה הגדה של פסח בעיר קניגסברג בשלוש שפות: עברית, גרמנית ולטינית בשם Liber Rituum Peschaliuum. מעשה התרגומים היה של Joanne Stephano Rittangelio. ואותו נוצרי אף הסביר את מגמתו במעשה התרגום: 'ואמרתי בלבי להעתיקו [את ההגדה של פסח] מראשו עד סופו כדי להועיל לנו ולבנינו אחרינו, בפרט בענינים הנוגעים בשרשי דתנו [הנוצרית]'. דומה שאפשר להוסיף ולפרש 'דתנו' [הנוצרית הפרוטסטנטית]. הסיבה לכך היא שהחיזור אחרי מקורות הדת הנוצרית היה לאבן פינה של הריפור-מציה, ולכן התעניינו אף בהגדה של פסח על מנת לעמוד מקרוב על תיאור ארוחתו האחרונה של ישו ואופן הריגתו בפסח, שהרי ישו נחשב כקורבנו של הפסח. יש לציין שחג צליבתו של ישו בנצרות (ביום ששי) ותקומתו ביום שני, הוא היחיד שזמנו אינו קבוע בלוח הנוצרי ונע ונד ביחס ללוח העברי. מכל מקום, השירים 'אחד מי יודע' ו'חד גדיא' המצויים בהגדה זו, זוכים לתרגום מלא הן בגרמנית והן בלטינית. והנה הגדה זו מיועדת דווקא ללא יהודים. וזמנו קדום מכל המקבילות הגרמניות לשיר 'אחד מי יודע'! ושמה מכאן הושפעו והועברו? וכן נראה! הגדה זו הצליחה כנראה ביותר עד שחזרו להדפיסה לאחר מעט יותר מחמישים שנה תנ"ח (1698).⁶⁵ ברם, אין זו ההגדה הראשונה המיועדת לצרכי המאמינים הנוצרים. ההגדה תורגמה ללטינית כבר ב-1512 בפרנקפורדיה בלי המקור, לבקשת הפרנקציסטים⁶⁷ בפרנקפורט כדי לשמש חומר לתביעה בויכוח בין רויכלין ופפרקורן. ברם, בהגדה זו אינם מופיעים השירים 'אחד מי יודע' ו'חד גדיא'.

נראה אמנם שמגמה זו כנראה לא נתחדשה לראשונה בגרמניה בריפורמציה. שהרי במשך כל הדורות נהגו מן הסתם יהודים להזמין נוצרים בליל הסדר, לסעודה שהיה לנוצרים עניין בה. יתכן ששם האזינו גם לשירים שלפי פשוטם היה ניתן להעבירם הלאה ואף לתת להם אופי נוצרי מובהק.

והנה שמענו מפורשות על מגעים כאלה בין יהודים ונוצרים דווקא בפראג בסוף המאה הארבע-עשרה ותחילת המאה החמש-עשרה.⁶⁸

הודפס מאוצר החכמה

64 ראה: יופי, שתיים עשרה, עמ' 385.

65 ראה: יערי, ביבליוגרפיה, סי' 45.

66 שם, סי' 66.

67 שם, סי' 4. ולעיל הערה 59.

68 ראה: תלמג', מכתבי ר' אביגדור קרא, עמ' 44 ופירושו של המקור שם.

ויהי בימי מהריסג"ל, ... מעשה גדול נעשה על ידי מה"ר אביגדור קרא שהיה דר במדינת פיהם בעיר המלוכה פראגה, ומצא חן וחסד בעיני המלך מאותה המדינה, שהיה אוהב אותו כנפשו, עד שנתגלגל בין כך שלמד עם המלך שהיה מודה ומאמין בעיקר הייחוד של הקב"ה, ומתוך כך היה מייסד אותו הרב זמירות וחרוזות בלשון הקודש וגם בלשון פיהם שהיו מזמרים בפרהסיא שאין אמנה כאמנת ישראל ...

ובכתוב-יד שני: 69

והרב הג"ל היה מייסד זמירות לשון קדש ואשכנז שהיו מזמרים בפרהסיא על הייחוד להגדיל אמנת ישראל כגון 'אחד יחיד ומיוחד אל' וכו'.

מכאן שקיימת אפשרות סבירה שהשיר 'אחד מי יודע' נוצר על-ידי יהודים דווקא.

חד גדיא

מכאן אנו באים לדיון על השיר 'חד גדיא'. ברור כעת ששיר זה לא תורגם מן היידיש לארמית אלא להיפך. מקורו כנראה בפרובאנס, ומשם אולי עבר עם מגורשי צרפת (בין 1304—1394) לאשכנז לעיר גרמייזא. וכן לפראג ואולי למקומות אחרים באשכנז או לקהילות אשכנזיות באיטליה, כפי שמעיד כתוב-יד סריני שהוא כתוב-יד אשכנזי שנמצא באיטליה.

קשה להכריע אם שיר ארמי זה מקומו בשירה היהודית המקורית. דווקא פייטני פרובאנס וצרפת הירבו בכתיבת פיוטים ושירים, גם בארמית. רעיון השיר הוא אוניברסלי ונמצא הן במדרש העברי העתיק יותר והן אצל עמים אחרים. כך שמכאן אין הכרעה ברורה. סדר המרכיבים של השיר אינו אוניברסלי כל כך. לא כל עם היה בוחר לעצמו להתחיל את השיר בגדי, ובאמת פרט זה מתחלף הרבה בין השירים המקבילים האירופיים.⁷⁰ חלק מסדר המתאר כוחות אוניברסליים, פריטים כמו כוחה של האש לשרוף, ומים לכבות את השריפה — הם מרכיבים אוניברסליים בהחלט שאי-אפשר ללמוד מהם לא על השפעות ואף לא על מקורות משותפים. כל עם מסוגל להכניס מרכיבים אלה לתוך הרשימה ללא תלות בשירו של עם אחר. יוצא שלא כל המקבילות שנרשמו על-ידי הפולקלוריסטים הן מקבילות של ממש. בין המקבילות נוכל למצוא את המקבילה האנגלית *'The House That Jack Built'*.⁷¹ בולט במרכיביו הדמיון לשיר הפרובאנסלי שפרסמנו למעלה. שיר אנגלי זה מוצאו מן הסתם משיר צרפתי קדום יותר. אמנם, קיים ביניהם הבדל מהותי אחד, שניתן להבחין בו כמעט בכל שאר

69 שם, וראה להלן הערות 90—91. 91.

70 ראה: פריס, שירי הגדי, עמ' 218—225; קוהוט, חד גדיא, עמ' 240—246; הברמן, חד גדיא, עמ' 141.

71 שם, עמ' 221—222. קוהוט, חד גדיא, עמ' 240 הערה 3; JE בערכו, הברמן, חד גדיא, עמ' 141—142 הביא גיטת אנגלי על אשה שקנתה ממש גדי בשני זווים! הוא גם הביא גוסט גרמני עם סיום תיאוסופי בדומה לשיר 'אחד מי יודע' כנוסחו באשכנז. ראה הערתו של פישל להלן הערה 78 (וש"נ). ראה עוד: J. Elbogen, 'Chad Gadjä', *Gemeindeblatt der Jüdischen Gemeinde zu Berlin* 14 No. 5 (1924) pp. 66—69. תודתי נתונה למ' מצגר שהפנה תשומת ליבי למאמר זה.

המקבילות שנרשמו במחקר. בשיר האנגלי יש מגמה הרואה בסדר המרכיבים ביטוי לעונש על עבירה שנעשתה. בשיר הארמי בפרובאנס אין מגמה כזאת קיימת, והכל מלמד על סדר אין סופי של כוחות בעולם. אחד ההבדלים במרכיבים בין השיר האנגלי לשיר הזה הוא ששם מדובר על חולדה (עכברוש) ולא עכבר. עניינו ניתן להסבר פנימי. עכבר בפי חתול היא החיה שמופיעה במקורות חז"ל, ולכן אין מכאן הכרעה — וכל עם הלך לפי המוכר לו. דווקא העכבר שמכרסם חבל ידוע ממשלי איזופוס. ניתן אף להסביר שהחליפו את החזיר שהיא בהמה טמאה בבהמה טהורה — הגדי, וקיימים גם ניסוחים אנגליים שבהם נזכר דווקא גדי. ברם, קשה ביותר להסביר את השינוי בתבנית השיר. למה יוותרו בשיר היהודי על מגמת השכר והעונש. בפירושי השיר העלו המפרשים שאלה זו.⁷² מהו חטאו של הכלב שאכל את החתול שבגללו מענישים אותו? והיה דווקא טבעי הדבר להכניס מגמה כזאת ולא להוציאה, בדיוק כפי שטבעי הדבר ששיר זה קיבל בסוף שיכתוב תיאוסופי שראה בהקב"ה סוף כל הכוחות.⁷³ היוצא מכך שאם ניתן לקשר בין השיר הארמי והשיר האנגלי (וכיוצא בו בשאר העמים), ניתנת עדיפות לשיר היהודי וסיכויו דווקא טוב להיות מקורי יותר בניסוחו. מבחינה רעיונית, אם כן, נראה ששאר השירים התפתחו הימנו. עדיין אין כל זה מוכיח ששיר זה אינו תרגום של שיר נוצרי אחר. אך טרם שמענו על מקור קדום הימנו ולפי שעה הוא נשאר הראשון.

לאחר שהעלינו מה שהעלינו בקשר לתולדות הנוסח של השיר וכן יחסו האפשרי לשירים דומים בקרב הגוים, יש מקום להרהר אחר פירוש כל שהוא הניתן לשירים הללו. אם נחזור לציטוט מאותו סידור על קלף (קס"ו) שנזכר לעיל, נראה שניתן ללמוד ממנו לפחות עוד עניין חשוב אחד. בקטע שלפנינו נאמר: 'קבעו לאומרו בליל שימורים'. לא נזכר מי קבעו ומתי קבעו לאומרו. ברם, מכאן ניתן ללמוד שמקומם של שירים אלה לא נקבע מראש להגדה של פסח. הם נקבעו כנראה באשכנז — אולי בגרמניזא באותו בית-מדרש שם נמצאו. לכך סיוע חשוב מזה ששירים אלה באמת אינם קבועים להגדה של פסח מחוץ לאשכנז. לפי מנהג אביגנון 'חד גדיא' מופיע בסוף ההגדה אבל 'אחד מי יודע' מופיע בין השירים לסוכות. בשינגלי וקוג'ין 'אחד מי יודע' הושר בהתונות. בגניזה 'אחד מי יודע' נכתב כפיוט 'לשמע', ובמנהג הקראים 'לאחד אדונינו'. בתיקי האינקוויזיציה אין זכר בהגדה של פסח לנוסח של 'אחד מי יודע'.⁷⁴ ברם, בהגדה של פראג, בה הופיע שיר זה לראשונה בדפוס, הוא נמצא בסוף ההגדה של פסח. יוצא שחכמים שקבעו שיר זה לליל שימורים הם חכמי אשכנז. אם צדקתי בזה ששיר זה הופיע לראשונה באשכנז, מסתבר שקביעה זו לא היתה קביעה של המחבר או המתרגם הראשון של השיר. המחבר לא קבע את מקומו של השיר בהגדה של פסח, והוא כנראה הופץ בשאר תפוצות ישראל טרם נקבע מקומו בהגדה. יתכן, איפוא, שדווקא אלה שמצאו שיר זה גנוז בין כותלי בית-המדרש בגרמניזא קבעו לאומרו בפסח. והנה נראה שחייבים אנו לדייק בלשון המקור הזה 'קבעו לאומרו'. מכאן שלא קבעו 'לכותבו' בהגדה. יוצא ששרו שיר זה זמן רב באשכנז בליל הסדר לפני שכתבו אותו כאמור לראשונה בהגדה

72 ראה: סדן, ואתא שונרא, עמ' 144; הברמן, חד גדיא, עמ' 143.

73 לכן נוסח השיר האנגלי מקורי יותר מנוסח הגרמני, ראה: הברמן, שם, עמ' 141-142.

74 כיוצא בו, ראה: קאולר, ספור ושיר, עמ' 234. הוא הזכיר שיר דומה ל'אחד מי יודע' בפי ילדים יהודים בציריך בשם אולריך.

פראג (1590). על אף שלא מצאנו את השיר 'חד גדיא' מתוך למסגרת של הגדה של פסח, יתכן שאף הוא לא התחיל בתור שיר לפסח דווקא.⁷⁵

למעלה העלינו שתי אפשרויות נוגדות למקור השירים הנידונים. אחד פנימי ואחד חיצוני. אם לפנינו שיר משירי עמי האיזור יש לפרשו במסגרת היהודית כפשוטם. 'אחד מי יודע' הוא שיר על מספרים חשובים באמונת היהודים הלוקחים בעיקר מתוך התורה. ו'חד גדיא' בניסוחו הפרובאנסלי הוא שיר על סדרי כוחות וסתירתם בעולם. בניסוח התיאוסופי לכוחות האלה קיים סדר עולה עד למלאך המות והקב"ה שהוא כוח עליון וכוחו כמובן גם להתגבר על המוות. רק מכאן ואילך התפתחו הרבה פירושים מגוונים — פילוסופיים, אלגוריים, מיסטיים, היסטוריים, אסכטולוגיים ואפוקליפטיים. יתכן שספרו בגרמיוזא שמצאו בעיר שירים גנוזים, וזאת על מנת לטשטש ולהסתיר את מקורם הלא יהודי. ובחד גדיא אף דאגו לתרגמו לארמית ולא הסתפקו בלשון הקודש.

ברם, אם לפנינו שירים שמקורם אצל מחברים יהודים נראה לפרש אותם קצת אחרת. אזי הניסוח הפרובאנסלי של 'חד גדיא' מבוסס, כפי שהעירו רבים,⁷⁶ על הרעיון של פרקי אבות ב, ג 'על דאטפת אטפור וסוף מטיפיך יטופן'. דייקתי ואמרתי 'הרעיון' ולא שמסכת אבות שימשה מקור להשראה זו מחמת קושי בהסבר זה. הסיבה פשוטה, שהרי משנה זו היא בעצם ברייתא שנכנסה למשנה ואינה חלק ממנה. ברייתא זו היתה דווקא חסרה ברוב המסניות בפרובאנס ובספרד.⁷⁷ מכל מקום, לשיר בניסוח התיאוסופי שבנוסח אשכנז ישנה מקבילה מדויקת יותר כפי שהעירו רבים⁷⁸ בבבלי ב"ב י, א. שם הובא בהמשך ברייתא של התנא רבי יהודה, כך: 'הוא היה אומר: עשרה דברים קשים נבראו בעולם. הר קשה — ברזל מחתכו. ברזל קשה — אור מפעפע. אור קשה — מים מכבין אותו. מים קשים — עבים סובלים אותו. עבים קשים — רוח מפזרתו. רוח קשה — גוף סובלו. גוף קשה — פחד שוברו. פחד קשה — יין מפיגו. יין קשה — שינה מפכחתו. ומיתה קשה מכולם [וצדקה מצלת מן המיתה] דכתיב וצדקה תציל ממות (משלי י, א). הדמיון לשיר 'חד גדיא' במיוחד בשיכתובו התיאוסופי, הוא רב. הרעיון דומה ולמסגרת השיר עשרה בתים (לפני כן היו לו שמונה בתים) כמו במקור בבבלי. יתר על כן, במקום התשיעי בשני המקורות מקביל מלאך המות למיתה. וכן במקום העשירי ישנו כח המתגבר על המות באחד הקב"ה ובשני הצדקה שכוחה נובע מזה שזאת דרישת השם מצדיק, ויתכן שהתכוונו גם להמשך שם במשלי. יוצא שדווקא מקור זה ולא דווקא המשנה בפרקי אבות, יכול להסביר את השינוי שחל בשיר זה והפך אותו משיר חול לשיר קודש בן עשרה בתים. וכן אפשר שמקור זה השפיע אף לניסוח בפרובאנס, כי מופיעים בשני השירים אש ומים, כמעט באותם המקומות בשיר, ונראה שהמקל אצלנו בהגדה מזכיר את הברזל שבתלמוד. מכל מקום, הוא מקביל לו גם בזה שבשניהם האש היא האויב החזק ביותר. מכאן שבחציו של השיר 'חד גדיא' רמזים מפורשים

75 כדעת רוב המפרשים, ראה: כשר וגולדשמידט בפירושם להגדה של פסח שנזכרו לעיל הערות 2—1.

76 ראה ההערה הקודמת, וכן הברמן, חד גדיא, עמ' 140—141.

77 ראה לעיל הערה 21.

78 ראה הערה 76. על מבנה השרשרת בשיר, ראה: H. A. Fischel 'The uses of Sorites (Climax, : Gradatio) in the Tannaitic Period' *HUCA* 44 (1973) p. 130 n. 33

בבבלי בבא בתרא. דומה שאף עם היותו שיר ארמי מחזקת את הדעה ששיר זה הוא ממחברים יהודים, והשינויים שחלו בו בהשראתם, הם, איפוא, פנימיים.

כן הדבר בקשר ל'אחד מי יודע'. מקורו בתולדות השיר בישראל היה כנראה באשכנז, כאמור לעיל. נשאלת השאלה: מה המשותף בין השיר שנקבע בסוף ההגדה של פסח ושיר ל'חתונה', שיר ל'שמע' ושיר ל'אחד אדוננו'. כבר הזכרנו לעיל את הרעיון הזה שהשיר בא להזכירנו עניין שמע של ערבית.⁷⁹ ולי נראה שנכון יותר לומר שבא להזכירנו דווקא את שמע של שחרית והוא על-פי המסופר בהגדה עצמה על הזקנים שנתכנסו בבני ברק, כיוצא בו, בחתונה שחגגו ושמחו חתן וכלה כל הלילה וחזרו ממשנה נגינתם בזמן קריאת שמע של שחרית (ברכות א, א). צד אחר של ליל הסדר הוא עניין ליל שימורים. כבר הצביעו ב' ישר וי' פרידמן שרוב פרטי שיר זה (שמונה מתוך שלוש עשרה!) מופיעים יחד במדרש שמואל⁸⁰ ומדרש תהילים⁸¹ וכן נמצא בפסיקתא רבתי⁸² כהגנה על ישראל. מקור זה לא הוזכר וראוי להעתיקו: (פיסקה יא, מהדורת רמא"ש מד, יב): '... באו סניגורים טובים לישראל. באו שבעת ימי השבת ושמנה ימי המילה הרי חמשה עשר. חמשה ספרי תורה ושלשה האבות הרי עשרים ושלשה. א"ר תנחומא בי ר' אבא עוד עשרת הדברות ושני לוחות הברית הרי ל"ה כנגד ל"ה שעות. ורבי אבין הלוי בי רבי [אמר] י"ב שבטים. גשתייר שם שעה אחת ... מהו מהבוקר ועד עת מועד ... ורבותינו אמרו משהאיר המזרח ועד הנץ החמה ...'. כידוע מדרש זה נדפס לראשונה בפראג (1654)! הוא ידוע בעיקר על ידי חכמי צרפת ואשכנז, כולל ר' אלעזר מגרמיזא שהזכירו בסדר שלנו. יתכן מאד שמקור זה השפיע על מחבר השיר 'אחד מי יודע'.

כיצד מגן שיר זה, אם כן, על ישראל? מצד אחד, מגן השיר על ידי הזכות של אותם הפרקליטים הגדולים, כגון: אבות ואמהות ועוד, כמו במדרשים. מצד שני, דומה שלפנינו גמטריה של 1, 2, 3, ... עד 13=91. מספר זה הוא הגימטריה של המלה 'אמן'. יוצא שמי

79 ראה: שרביט, אור חדש, עמ' 482 הערה 43, ש"א וורטהיימר, 'אחד מי יודע', שערי ציון 4 (8-9) (תרפ"ד), טו ע"א-ב.

80 ראה: ב' ישר, 'אחד מי יודע', סיני, 1 (תשכ"ב), עמ' תעה, שציין מדרש שמואל לא, סט ע"א-ב בשם תאני רשב"י. והובא גם ע"י רד"ק בפירושו לשמואל ב כד, טו.

81 ראה: י' פרידמאן, הגדה 'מאיר עינים' Springfield, Massachusetts, תשל"ד, עמ' 118, שציין מדרש תהילים יז, ד (מהדורת בובר סד א). מדרש זה מקביל למדרש שמואל אלא כאן בניסוח שונה בשם ר' תנחומא, והשווה מקבילות נוספות שציין מהדיר. ראה עוד פירושו של פרידמאן ל'אחד מי יודע', שם, עמ' 118-122, ול'אחד גדיא' עמ' 124-126. יש לחלוק על קביעתו שהשיר 'אחד מי יודע' נמצא לראשונה במחזור אווינגיון. כנראה לא ידע שצונץ השתמש כאן בדפוס ולא בכתוב-יד שהסיק ששיר זה מן הסתם נובע מהמאה החמש-עשרה. ראה לעיל הערה 3.

82 לתאריך הדפוס הראשון של פסיקתא רבתי, ראה: W. G. Braude (ed.), *Pesikta Rabbati*, Yale Judaica Series xviii (1968) עמ' 27 הערה 36 (וש"נ). בקשר לתפוצתו של הספר פסיקתא רבתי בימי הביניים, ראה: י"ט ל' צונץ, הדרשות בישראל, (בעריכת ח' אלבק), ירושלים תש"ז, עמ' 118-119. בפנים הדגשנו שבפסיקתא רבתי בא הביטוי 'חמשה ספרי תורה' ולא 'חומשי תורה'. נוסח זה נמצא בנוסחים המזרחיים של השיר, ובמקורותיו של הביטוי פיקפק שרביט, אור חדש, עמ' 480 הערה 31: 'ובכן, הומר הביטוי בהשפעת לשון הדיבור?' והנדר מציינו ביטוי זה גם בלשון הכתוב (בפסיקתא רבתי) במדרש שמואל וכן הנוסח במקבילה במדרש תהילים. וכן הוא בציטוט מדרש שמואל אצל רד"ק (שם), אבל בילקוט שמעוני לשמואל סי' קסה שהביא פסיקתא רבתי כבר 'תוקן' 'חמשה חומשי תורה' על פי הנוסח השגור יותר.

ששר שיר זה אומר: 'אמן, שמע ישראל וכולי'. קביעה זו דומה לנוטריקון של 'אמן' שיש ליחיד לאומרו לפני קריאת שמע, היינו: 'אל מלך נאמן'. נוטריקון אחר של 'אמן' בשיר פופולרי ביותר הוא בשיר 'אין כאלוהינו' שמקומו הליטורגי בא מיד לאחר מוסף לשבת ובמקום מקביל בשחרית של חול. אם אמנם השערה זו נכונה היא, בכוחה להסביר מדוע שרים שלושה עשר בתים ומדוע הוא מוסב על 'אחד' של 'שמע'. 'אחד' בגימטריה 'שלושה עשר'. והרי אנחנו זקוקים לשלושה עשר בתים כדי להגיע לגימטריה של 'אמן'. ושמא בכוחו של עניין זה להכריע בין הניסוחים של שלושה עשר בתים ושנים עשר בתים? הוא שוב מצביע על מקורו של שיר זה במערב ולא במזרח.⁸³ כפי שכבר נזכר בית אחרון זה הושמט ברוב (אבל לא בכל) הניסוחים על-ידי עמי אירופה, וקשה להבין פשר תוספת של בית שלושה עשר מאשר קיטועו על-ידי נוכרים. דומה שלפתרון זה רמז נוסף (א-מ-ן) בשורה הראשונה 'אחד מי יודע? אחד אני יודע'. הביטוי 'מי יודע' נפוץ ביותר בספר קהלת.⁸⁵ לביטוי הזה הקדיש רס"ג פרק בספרו האמונות והדעות (ו, ב). גראה לי שאותו הפרק השפיע אף הוא על השיר הזה. השפעתו של חיבור זה של רס"ג על השירה באשכנז מצויה דווקא בפראג בסוף המאה הארבע-עשרה.⁸⁶ יתירה מזו האם השיר הנפוץ של ר' אביגדור קרא 'אחד יחיד ומיוחד אל', שפורסם במהדורה ביקורתית, הושפע בין השאר על-ידי השיר 'אחד מי יודע' (או שמא להיפך?). השוואה בין השירים⁸⁷ מעלה שבשניהם נזכרים: ייחודו של הקב"ה, שבת וברית מילה, שנים עשר השבטים, כל התורה, ושניהם פותחים במלה 'אחד'. שני השירים

83 למרות כל זה נראה שישנם פרטים שנשתמרו במזרח בצורה מקורית יותר, כגון הזכר שפיוט זה נכתב על שמע. ראה ההערה הקודמת בקשר ללשונו. למעלה נזכר הנוסח 'ביטנה', לעיד הערה 32. שים לב גם לנוסח 'ילדא', היינו, יולדת, שבנוסח הקראים. יש להעיר עוד על הנוסח 'בשמים' בלבד, וכנראה צדק שרביט שנוסף 'ובארץ' בגילגולי הנוסח של השיר. ראה: שרביט, אור חדש, עמ' 480. ברם הערתו שם (30): 'אפשר שנוספה התיבה מפני טענת המינים?' אינו נראה לי. איזה מינים? המחלוקת עם הפילוסופיה היוונית הוכרעה מזמן לטובת הדתות המערביות שראו כולן באל בורא שמים וארץ גם יחד יש מאין. בקשר לחילוף אני/הוא, ראה: שרביט, אור חדש, עמ' 479. בהערה 25 פיקפק: 'האם רומז הוא לקב"ה? על אדם שלישי (נער?) באמרם זאת?' נראה לי כמעט ודאי שלפנינו כינוי לקב"ה. קודם כל אפשר לפסק 'אחד הוא, יודע', היינו מי שיודע שהקב"ה אחד הוא באמת יודע. לפי פיסוק זה אפשר להבין גם את הסדר המשונה שבמנהג קוג'ין וקטע גניזה אחד שהפכו סדר הדברים: 'אחד הוא יודע, אחד מי יודע'. יתכן שפסוקים, כגון: 'ראו עתה כי אני אני הוא' (דב' לב, לט) או 'אני הוא אני ראשון אף אני אחרון' (יש' מח, יב), או על-פי ניסוחו בתפילה, משפיעים כאן על החילוף. ובכל זאת ליבי נוטה לנוסח השגור 'אני' מטעמים שהבאתי בהמשך דבריי.

84 היינו, 'אמן'. מי שיבדוק את אוצר השירה והפיוט של 'דוידון ימצא פיוטים נוספים המוסבים על 'אמן', וכן נוספים שפותחים בתיבה 'אחד'. על כמה מסגולותיה של אמירת 'אמן', ראה: בבלי שבת קיט ע"ב ועוד הרבה.

85 ראה: J. L. Crenshaw 'The expression 'Mi Yodea' in the Hebrew Bible, VT xxxvi : 274-288 (1986).

86 ראה: תלמג', מכתבי ר' אביגדור קרא, עמ' 45, הערה 29.

87 שם, עמ' 47-48. שם פורסמה מהדורה ביקורתית של שיר זה וכן 'אדני אל אמת אחד'. הם מלמדים על מגמות שיכתוב בשירי פראג במיוחד אצל ר' אביגדור קרא כי אין ספק שניכר בהם השפעת השירים 'אדון עולם' ואולי כבר 'יגדל'. ושמא אף 'אחד מי יודע'? כמעט ודאי הוא שירי ההגדה של פסח השפיעו, שהרי בשיר השני צרף ל'אל בנה בית' בדומה לשיר 'אדיר הוא'.

עוסקים בענייני אמונה ומזכירים מספר מצוות מיוחדות. והנה על שירו של ר' אביגדור קרא שמעו הערכה זו: ⁸⁸

והרב הנ"ל היה מייסד זמירות לשון קדש ואשכנז שהיו מזמרים בפרהסיא על הייחוד להגדיל אמנת ישראל כגון 'אחד יחיד ומיוחד אל' וכו'.

תיאור זה מתאים גם לשיר 'אחד מי יודע' שמצד תוכנו בהחלט יכול להופיע במקומו של השיר 'אחד יחיד ומיוחד אל' במשפט זה. גם היותו שיר דו-לשוני, או לפחות שיר שתורגם כבר בזמן קדום ליידיש, מתאים לאוירה של הדברים שנוכרו כאן. גם זעמו של המהרי"ל מתאים לשיר זה: ⁸⁹

חרוז' ומשקלו' שעושין בלשון אשכנז על הייחוד ועל הי"ג עקרים הלואי שלא יעשו, מפני שרוב עמי הארצות סבורים שבזה תלוי כל המצוות ומתייאשים מכמה מצוות עשה ולא תעשה על דרך ציצית ותפילין ותלמוד תורה וכה"ג (= וכהאי גוונא) וסבורים לצאת ידי חובתם באומרים (!) אותן חרוזות בכוונה, ובאותן חרוזות אינו רמוז רק עיקר אמונות ישראל ולא אחד מתרי"ג המצוות שישראל מצווין עליהן.

ברור שתיאור כזה היה יכול להיות מוסב גם על השיר 'אחד מי יודע'. ושמא לכך אף התכוון המשיג? מכל מקום, מכאן פתח אפשרי נוסף להצביע על התופעה ששיר יהודי השפיע על שירי עם באירופה. כזכור הבאנו למעלה שעל אותו ר' אביגדור קרא מסופר: ⁹⁰ ש'היה מייסד אותו הרב זמירות וחרוזות בלשון הקודש וגם בלשון פיהם שהיו מזמרים בפרהסיא שאין אמונה כאמנת ישראל...'. ובאמת מצינו גם ניסוחים סלאביים ⁹¹ ל'אחד מי יודע'. ומי יודע אולי פתרנו חידת 'אחד' ו'חד' וכוליה עניינה?

יחיד מיוחד

88 שם, עמ' 44, הערות 23—24.

89 שם, הערה 27.

90 שם, עמ' 44.

91 ראה: שייבר, הונגרית, עמ' 467, הערה 15 וש"נ; C. Zibrt, *Ihlas Obradnich pisni velikono- cnich v lidovem podani*, Prague, 1928, pp. 474 ספר זה שכולו דן בשירים 'חד גדיא' ו'אחד מי יודע' בגילגול העמים, קיבל דברי הערכה עליידי: J. Shatzky, *Yivo-bleter* 6 (1934), 150—153. על שירים דו-לשוניים בפרובאנסלאית ובעברית, ראה: שורצפוקס, קהילות דרום-צרפת, עמ' 113, הערה 8 (וש"נ). ראה לעיל הערות 68—69. כהשערה אפשר להניח שדווקא ר' אביגדור הוא שכתב או לפחות הכיר את השיר 'אחד מי יודע'. סך הכל אנחנו מבקשים ששיר זה חי בפראג משך מאתיים שנה, ואם בא מגרמייזא משך מאתיים וחמישים שנה, לפני שעלה על מכבש הדפוס. דומה שלאור הניתוח המדויקדק למעלה אין זו השערה רחוקה.